

13. Saul Levitt: Parancsra tettem (1968) a politikai színház felé nyitott; Tamási Áron Énekes madara (1968), Veress Dániel Négy tél című színműve a transzszilván sajátos létről szóló meditációs alkotásoknak teremtettek alkalmat, Németh László megjelenítése a sepsiszentgyörgyi színpadon az egyetemes magyar szellemi körforgásba való bekapcsolódás szándékát jelezte.
14. Lucian Giurcescu (1930–) 1953-ban végezte a Bukaresti Főiskola rendezői szakát. 1969–1979 és 1990–1994 között a Teatrul de Comedie igazgatója, de vendégrendezett a Bukaresti Nemzeti Színházban, a Lucia Sturdza-Bulandra Színházban, a Giulești Színházban, a C. I. Nottara Színházban, a Karácsonykői Ifjúsági Színházban, valamint külföldön Dániában, Bulgáriában, Svédországban, Németországban, Finnországban. Pályafutása során tíz Brecht-darabot vitt színre.
15. Alexandru Darie (1959–). 1983-ban végez a Bukaresti Színház- és Filmművészeti Egyetem rendezői szakán. Pályáján kiemelkedő mozzanat Peter Shaffer Amadeusának színrevitele Nagyváradon. Fontos állomás pályáján Heiner Müller Shakespeare parafrázisának, a Titus Andronicusnak a színrevitele, amelyben az artaud-i kegyetlen színház eszközeivel kísérletezett. Ezért a munkájáért az év legjobb rendezése díjat nyerte el. 1989-ben a Bukaresti Vigszínházhoz szerződött. 1991-ben meghívják a Londoni LIFT-re a Szentivánéji Álommal. Az előadásról a Guardian azt írta, hogy Brook rendezése óta a legjobb Nagy-Britanniai Szentivánéji Álom. Külföldön is dolgozott (Molière: Mizantróp – Performing Arts Center, New York; Peter Weiss: Marat Sade – Kammerpiele Im E-Werk, Freiburg im Breisgau; Shakepeare: Macbeth – Ginza Season Theatre, Tokió).
16. Ha be akarunk pillantani az „önvédelmi színház” eszköztárába, idézzük meg a brassói színház 1980-as kálváriáját Dumitru Radu Popescu Az avar lovas című darabjának bemutatása kapcsán, Mircea Marin rendezésében. Mindjárt a szerző személye rámutat a korszak tudathasadós állapotára: a szerző a Román Írószövetség elnöke, az párt KB-tagja, tehát a hatalom gyakorlója, mégis nyolcszor vizionáltak a mű színpadi verzióját, míg alaposan átdolgozott formában közönség elé kerülhetett. Alkotóként a szerző nagy tehetségű, a groteszk, ironikus műfaj kiváló művelője volt. Ebben a drámában egymásra csúsztatott képekben, a lineáris kronológiát nem tartva figyelembe, nemzete történetét tekintni át mítoszalanel (már a cím ironizálja a szent révülettel kezelt nemzeti történelmet: a román nyelvben az avar szó egyszerre jelent ősi vándor népet és fősvényt). Az író reális, önvizsgálatra épülő képet kívánt nyújtani, ami ebben a korban szentségtörésnek számított. Ezt a rendezés is tetézte: például minden új korszak beköszöntét egy autó megjelenése jelezte, ugyanazon a gépkocsin érkeztek a gastapók és a kommuniszták is. Minden néző érezte: a totalitarizmusok közé egyenlőségjelet lehet tenni.
17. Harag György: A korban élni. In: Harag György színháza. (Szerk. Nánay István) Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp., 1992. 162.
18. Az eredeti szöveg naturalista közegben egy deklasszáldott család sorsáról szól, de Harag ebből a vergődés, a kiüttlanság drámáját bontotta ki, saját közérzetének sugallatára hallgatva egy karkai világ abszurdumát fogalmazta színpadra. Fehér falakból álló labirintus képezte a játéktérrel, érzékeltetve a kommunikáció lehetetlenségét, a kiszolgáltatottságot. Falak helyett fehér függönyökkel hasonló játéktérrel képezett ki 1973-ban a következő kiugró teljesítményének, Barta Lajos Szerelem című színjátékának színrevitelek.
19. Például toronyjelenetében Apáczai a Haragtól megszokott szabad térkezeléssel lecsupaszított színpadon, haranglábakat jelképező leeresztett trégerok között botladozik, s végzi el önelemzését, mondja el tépelődését: lehet-e az igazmondás megkerülésével, alakoskodással a népet, a haladást szolgálni? Harag így emeli saját kortársi gondolatait az általánosítás magaslatára.
20. Sütő András: Csipekérszika. Korunk 1978. 6. 444–446. 446.
21. Cs. Gyimesi Éva: Premisszák a vitához. Alföld 1991. 2.
22. 1974-ben került sor Kolozsvárt Bornemisza Péter 16. századi Elektra-magyarításának erdélyi ősbemutatójára, Horváth Béla rendezésében. A reformáció korában született átdolgozás szemlélete lehetővé tette, hogy az ókori zsarnok úgy elevenedjen meg, hogy alakjában kortársi típusokra is rá lehessen ismerni. A tény, hogy egy négyesztízenhat éves magyar dráma a maga eredeti formájában először került színre Erdélyben a magunk megőrzésének szándékát is jelezte, hiszen még nem ültek el az 1968-as „kettős kötdésről” szóló viták utóregzései, s a színház ezzel az egyetemes magyar szellemkörhöz való csatlakozás szándékáról voksolt. A bemutató kettős üzenetét a cenzúra világosan értette, s a mű szabadtéri előadásait betiltotta. Az identitáshoz való ragaszkodás másik példája Kolozsvárt Csep Sándor: Mi, Bethlen Gábor című történelmi drámájának színrevitele a nacionálkommunizmus tobzódásának kellős közepén.
23. Idézet Kányádi Sándor: Ünnepek háza című drámájából
24. Az önvédelmi színházi modell palackposta-üzeneteinek sorában, amikor az esztétikum úrrá tudott lenni a politikumon. és nem ideológiai szócső volt, hanem kulturális fórum, említünk kell Taub János 1973-as temesvári rendezését, Csehov Ivánovjának színrevitelét. Művészeti eszközeiben az előadás a Pinter-bemutató folytatása.

„A BORÍTÓLAP CSEH GUSZTÁV MUNKÁJA”

■ Ezzel a szokásos, a könyv belső címlapjának másik oldalára nyomtatott mondatral az olvasók három évvel azután találkoztak először, hogy tanulmányait befejezte a kolozsvári Óvárban, Mátyás király szülőházában.

A kezdet „jó kezű, a technikában járatos grafikus ígért [...]”. A tördelészerkesztői munka egy képeslap szerkesztőségében [azonban] csupán annyiban jelentette az előrelépés fel-tételét, hogy közel hozta a fiatal grafikus az

Fejezet a szerző Cseh Gusztáv című, a Pallas-Akadémia Könyvkiadónál megjelenés előtt álló könyvéből.

írói világhoz, ahonnan majd – úgy is, mint bedolgozó könyvillusztrátor – fontos impulzusokat kap.”¹

Az irodalomban, a szép könyvek univerzumában már közel egy évtizede otthon volt, mégis „belülről”: a kézzel is megfogható, olvasni és nézegetni való könyv két kötéstáblája közül indult, az illusztrációkkal, és csak lassan haladt, néha egyszerre két irányban is „kifelé”: előre és hátra, a könyv első, olykor hátsó borítójáig. Miként Bajor Andor híres meseregényében, Majtényi Erik bevezetője és a hősnek, Cincogó Feliciánnak a kis olvasókhöz intézett levele előtt még csak ennyi állt a címoldal után: „A rajzok ifj. CSEH GUSZTÁV munkái”,² és csak később rajzolt külső borítókat, tervezett könyvet.

Mint a gyermekirodalom ismert képes közvetítőjét a *Napsugarban* megjelent rajzai után a lap olvasói szerették; amikor bemutatkozott, Csángóföldről Temesvárig jártában mindenfelé „napsugaras művész úrnak” szólították szülők, ismeretlenek. A kortárs és világirodalmi művek illusztrálásában a sajtóban szerzett gyakorlata az írók és olvasók között tették ismertté a nevét; „a nagyközönséggel való kapcsolatot a könyvgrafika biztosítja – nagyon sokan csakis erről az oldaláról ismernek”.³

Hamarosan nemcsak a borítólapok megrajzolását bízták rá, hanem egész könyvsorozatok arculatának, emblémájának megtervezését (a *Forrás* új sorozatáét a Kriterionnál, a *Kismonográfiákat* és a *Tanulók Könyvtárát* a Dacia, a *Mesetarisznyát* és a *Nagyapó mesefáját* a Ion Creangă Könyvkiadónál), és nemegyszer, mint *A helység kalapácsának* jubileumi kiadásánál, a könyv teljes megformálását is. „Az rajzolom, ami megragad az olvasott műben – vallotta 1971-ben. – Főleg a pszichológiai történések belső ritmusa iránt vagyok érzékeny, feszültségek és feloldódások vonalát követem. Az illusztráció hozzásimul a szöveghez, de önmagában is érték.”⁴

Könyvműhely

■ Amint az új grafikusnemzedék szinte valamennyi tagjának, az ötvenes évek vé-

gétől neki is előbb a nyomdák és a lapok, az irodalmi folyóiratok szerkesztőségei szolgáltak jó előiskolául, aztán a kiadók mint rendszeres munkát adó könyvműhelyek, évtizedeken keresztül, ahol tág tere nyílt a művészi invenciónak. Az erdélyi magyar irodalom egyre szaporodó nagy teljesítményeit a már nevet szerzett, alkotótárs képzőművészek ábrázolásai kísérték, így a könyvek java, még ha kötésükkel, vegyes papírjukkal nem is minden esetben, esztétikai szempontból európainak mondható küllemükkel méltán keltettek feltűnést.

„A Kriterion kolozsvári könyvműhelye (a magyar nyelvű kiadványok nagy többsége itt készült) korántsem amolyan vidéki barkácsoló hely, hanem szakemberek és jó nevű grafikusok találkozóhelye. Az alapot még az ötvenes-hatvanas években a rendkívül szigorú és igényes Tóth Samu rakta le, akinek emlékét nemcsak az ő technikai szerkesztésében megjelent könyvek s az egykor keze alatt dolgozó tanítványai őrzik, hanem *A nyomtatott betű* című összefoglaló mű is (Benkő Samu írta hozzá bevezetőt).⁵ Amiről viszont kevesebben tudnak: Tóth Samu ahhoz is értett, hogy tehetséges ifjú grafikusokat gyűjtsön a kiadó köré, feladatokkal lássa el őket, s mind magasabbra állítsa a mércét. Deák Ferenc, Cseh Gusztáv a megmondható, hogyan szerettette meg velük ezt a sokszorosan nehéz grafikai műfajt, a fedőlapkészítést, a könyvillusztrálást.”⁶ A nagy hírnévnek örvendő szerkesztő és nyomdászati szakíró igazi iskolateremtő könyvtervező volt, az általa a hatvanas évek elején egybegyűjtött fiatal művészek az erdélyi magyar könyvgrafika megújítói lettek.

Cseh Gusztáv első ilyen munkái tudományos-technikai ismeretterjesztő ifjúsági könyvek címlapjai és belső vonalas rajzai,⁷ gyermek- és ifjúsági irodalmi művek színes, vidám tusrajz-, olykor pasztell illusztrációi voltak.⁸ Gyermekeknek készült ábrázolásai változatosak, könnyedek és érthetőek, természetesek, szeretetreméltó mesefigurákkal, akik megszeppenve sem keltenek félelmet, akik közül még a gonosz is legföljebb homlokát rán-

colva dohog, fürdőkádban álldogáló této-va krokodillal, aki meglepődik a gyerekek láttán, a kisfiú repülőjével varázsszőnyegen versenyt száguldó, karját összefonó mérges törpével, láncos medvét táncoltató, mosolygó legénnyel, kisbáránnyal, aranyalmával, pompás királyfiakkal és világszép királylányokkal. Ezek a csodás ábrázolások, amelyeken a szövegben mesélt és fel is olvasott történet mellett a mese mély, meleg és otthonos, igaz valósága is kézzelfogható, mint „(például az *Egy bátor egér viszontagságaihoz* készült sorozat), olyanok, mint a valódi gyermekrajzok, anélkül, hogy örökké felénk vágna a szemével: Nézzétek ezt a rafinériát!”⁹

A nagy sikert arató humoros meseképeket Bajor Andor másik, nem kevésbé elhíresült munkája, a *Répa, retek, mogoró* borítója és illusztrációi követték,¹⁰ majd a *Napiparancs a hegedűhöz* karikatúraszerű borítólapja,¹¹ aztán Bálint Tibor *Csendes utca* című első novelláskönyvének alig néhány tollvonással, tussal megszerkesztett címlapja, amely még a régi Forrás-sorozatban jelent meg.¹² Bajor Andorhoz később is társult: A *csodálatos esernyő* című meseregényhez másfél évtizeddel később készített illusztrációkat.¹³

„Művészetemben évekkal ezelőtt másodrangú helyre helyeztem a könyvgrafikát – mondta a hetvenes évek elején. – Megvan a magyarázata. Elvem volt: a könyvgrafika, reklámgrafika csak eltávolítja a művészt a nagy kérdésektől. Első illusztrációim visszhangja döbrentett rá arra, mennyire komoly művészet, s mennyi lehetőség van rajta keresztül művészi ízlésre, szemléletre nevelni százezreket egyszerre.”¹⁴

1968-ban hetvenöt illusztrált kötet állt mögötte, 1972-ben már kétszáznál több könyvgrafikát számolhatott össze; az erdélyi magyar olvasók kezébe került, évek alatt sok százezer megjelent könyv java részének ő adott arcot.¹⁵ Egyre többen ismerték a nevét, hiszen bár igaz, hogy például Páskándi Géza *Üvegek* című novelláskönyve az ő zseniális fekete-sárga tollrajz-borítójával csak 4130 példányban jelent meg,¹⁶ Salinger *Zabhegyezőjét*¹⁷ 19 160, Dickens

*Copperfield Dávidját*¹⁸ 46 000 példányban adták ki. Panek Zoltán elbeszéléseit, az *Emberbolondokat*¹⁹ például 5445 példányban nyomtatták ki.

Azokat a magyar klasszikusokat, korés nemzedéktársait, a világirodalom holt és élő nagyságait, akiknek sokféle művét közel harminc esztendőn keresztül grafikáival végigkísérte, tételesen felsorolja a könyvészet műveikkel együtt. Közülük a legfontosabbak: a régebbi magyar szerzők sorából Arany László, Benedek Elek, Jókai Mór, Karinthy Frigyes, Kuncz Aladár, Markovits Rodion, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Németh László, Petőfi Sándor, Szabédi László, Tamási Áron és Tompa László.

Az erdélyi élő irodalom (a nagy öregek, a derékhad, saját generációs társai és az akkori legfiatalabbak, akik az irodalomtörténet, a történet- és a természettudomány, néprajz néhány jelesével együtt népesebb gárdát alkotnak): Bagdi Sándor, Bajor Andor, Balla Zsófia, Balogh Edgár, Bácsi György, Bálint Tibor, Beke György, Bodor Ádám, Bodor Pál, Bretter György, Csehi Gyula, Cseke Gábor, Dáné Tibor, Dános Miklós, Dávid Gyula, Deák Tamás, Domokos Géza, Egyed Péter, Faragó József, Farkas Árpád, Ferencz Zsuzsanna, Fodor Sándor, Franyó Zoltán, Hajdu Zoltán, Halász Gyula, Hornyák József, Horváth Imre, Huszár Sándor, Jánky Béla, K. Jakab Antal, Kádár János, Kántor Lajos, Kányádi Sándor, Kenéz Ferenc, Király László, Kocsis István, László Ferenc, Lászlóffy Aladár, Lászlóffy Csaba, Majtényi Erik, Marosi Péter, Marton Lili, Márki Zoltán, Mester Zsolt, Mózes Attila, Nagy Olga, Ónódi Sándor, Palocsay Zsigmond, Panek Zoltán, Papp Ferenc, Páll Lajos, Páskándi Géza, Sóni Pál, Sütő András, Szabó Gyula, Szász János, Szemlér Ferenc, Székely János, Szilágyi Domokos, Szilágyi István, Szócs Géza, Szócs István, Váradi B. László, Vásárhelyi Géza, Vita Zsigmond, Xántus János, Zágonyi Attila.

Cseh Gusztáv „inkább sejtet, mint ábrázol, szabadon él a szöveg kínálta hanglellyel, motívumokkal. Két-három újabb munkáját idézném: Páskándi Géza *Üve-*

gek című elbeszéléskötetének, valamint a Horizont-sorozatban megjelent két regénynek (Somerset Maugham: *Az ördög sarkantyúja*²⁰ és J. D. Salinger: *Zabhegyező*) a címlapját. Az előbbin rejtélyes tárgyak és idomok, lazán körvonalazott figurák és épületszárnyak hűvös és mégis nyugtalanító fegyelemben illeszkednek szürrealista kompozícióvá, vékony keretbe foglalva, mintha nyitott ablakon át pillantanánk be egy-egy novella világába. A *Zabhegyező* borítóján Cseh Gusztáv pompás példát kínál arra, hogyan lehet egy magát programatikusan öncélúnak kikiáltó technikát, az op-artot, helyzetet, atmoszférát sugalló funkcióval ellátni.²¹

A hatvanas évtized megannyi érdekes és felkavaró, elmélyülésre készítő vagy éppen szórakoztató olvasmányélményt hozott számára. A sok könyv és megbízás rengeteg munkát jelentett, az örömmel végzett munka pedig rövidesen meghozta a maga káprázatosan gazdag termését. Bajor Andor, Bálint Tibor említett művei mellett az évtized első feléből Szász János *Szerelmes könyv* című verseskötetének²² „játékosan nagyvonalú, mégis lírai címrajza”,²³ Csehi Gyula *Klió és Kalliopé*jának klasszikus egyszerűségű, Periklész szoborképével kombinált címlapja²⁴ számított meglepetésnek (ő tervezte Csehi *Modern Kalliopé*jának borítóját is a gondolkodó Zola arcképével).²⁵

Kortársai, barátai közül a Páskándi által felfedezett Kányádi Sándor *Kikapcsolódás*,²⁶ Kenéz Ferenc *Fekete hanglemek* című versesköteteihez²⁷ tervezett borítót Kocsis István novellái és drámái, az *Örömteremtés* mellett. Ennek az időnek külön „alfejezetét” képezik a Szilágyi Domokos új verseihez készített vonalas, fekete-fehér címlapok, a *Szerelmek tánca*,²⁸ *A láz enciklopédiája*²⁹ és a *Történetek húsz éven felülieknek* könyvborítói.³⁰

A klasszikusnak számító szerzők sorából Kuncz Aladár *Fekete kolostor*,³¹ továbbá Németh László *Iszony* című regényeit gondozta.³² A világirodalomból elég csak Aragon, Cusack, Dickens, Dos Passos, Dreiser, Goethe, Lee Harper, Maugham, Salinger, Sartre, Steinbeck, E. M. Re-

marque és H. G. Wells nevét említeni, akiknek jobbára a régi vagy újabb magyarországi kiadások nyomán megjelent műveikhez készített címlapot. Salinger *Zabhegyezője* mellett legszebb világirodalmi könyvborítói közül Dymphna Cusack *Ketten a halál ellen*,³³ Theodore Dreiser *Carrie drágám*,³⁴ Lee Harper *Ne bántsátok a feketerigót!*,³⁵ Nikosz Kazantzakis *Zorbász, a görög*,³⁶ Goethe *Vonzások és választások*,³⁷ John Dos Passos *Manhattani kalauz* című regényei,³⁸ valamint Jean-Paul Sartre *A szavak és más elbeszélések* című válogatása,³⁹ a későbbi időből H. G. Wells *Bealbyje* emelhető ki.⁴⁰

A „mellék-életmű”

■ A könyvművész Cseh Gusztáv fő alapelve ez volt: „nem illusztrálni, hanem kifejezni akarom a gondolatot a grafika eszközeivel [...]. A sorok mögöttit kell éreztetni, nem pedig a szöveghez készíteni szemléltető ábrát. Különbözőleg szívesebben a groteszk beállítottságú írók műveihez és a népmesékhez készítek illusztrációkat, ezek megmozgatják a képzeletemet.”⁴¹

Noha éppen a gyermekkönyv-illusztráció terén sokra tartotta Reich Károly, Würtz Ádám és mások munkáit, az irodalmi alkotás látványos, ám invenciózus értelmezése, a mögöttesre rálelő különös ábrázolása, a gondolat találekony tolmácsolása a hatvanas évek magyarországi könyvművészetének szinte kizárólag Kass János reprezentálta vonalával mutatott közeli rokonságot.

Ez az évtized Magyarországon Haiman György és Szántó Tibor művészetének kiteljesedését hozta magával, a modern magyar könyvgrafika klasszikus és formabontó törekvéseit mintegy ötvözve. Haiman inkább a Kner Izidor-féle hagyományt folytatta, Szántó pedig főként Bortnyik Sándor klasszicizálódott modern elveit követte. Dekoratív, mégis intím képi világának megalkotásában Kass egyszerre élt a posztmodern és a klasszikum grafikai eszközeivel, Cseh Gusztáv azonban nemegyszer túllépett ezen a látvány tekintetében majdnem mindig klasz-

szikus szépségű „gondolati” ábrázoláson. A groteszkhez, az abszurdhoz való vonzódása már legelső fanyar, eredeti humorú, a sajtóból ismert rajzai után nyilvánvaló volt, csakúgy, mint az irodalmi illusztrációkban, miközben a lélek és a tárgyak különleges világát megjelenítve nem szakadt el a népi formavilágtól sem.⁴²

Fantáziájának a „tárgymű” keltette képzettársításai nyomán sokszor egymástól igen távoli alkotórészekből, ezek szokatlan (groteszk) láncolatából építette fel az illusztrációt, a szöveg kép-társát úgy jelenítve meg, hogy a kettő együttes hatása lesz a gondolati-esztétikai élmény forrása. Így leli meg, tárja föl azt a „valamit”, ami a nézőt előbb megfogja, aztán „rádöbent”, az élményt kiváltja.⁴³

„A rajz már eszközeiben is »érzékenységet« feltételez és követel a művésztől – mondta a hetvenes évek elején. – A grafit-, toll-, krétarajzok technikája, ami egy festő vagy szobrász számára jobbára előzetes vázlat – a grafikus számára elsődleges kifejezési mód, önálló grafikai lap igényét jelenti. A vonal a rajzolóművész egyedüli eszköze, amellyel világát kifejezheti, ezért is hordozza elsősorban az illető művész ismertetőjegyeit. Egy Degas-, Klee-, Wols- vagy Picasso-rajz mindig félreismerhetetlen... A grafika tehát, más képzőművészeti ágakhoz viszonyított, körülhatároltabb, egyszerűbb eszközei miatt leghamarabb képes reagálni aktuális kérdésekre, gondolatokra. A grafikus egyfajta riporterhez hasonlítanám, aki jegyzetfüzet helyett rajzblokkal járja valóságunk és tudatunk tájait [...]”⁴⁴

S ha nem illusztrációkat készít, hanem borítólapot rajzol, a könyvgrafikusnak egyetlen lehetősége van. A kötetet kézbe véve, a címlapkép grafikája láttán ugyanis az olvasó nemcsak azt dönti el, megvásárolja-e például Panek Zoltán *Tűbe fűzött villám* című novelláskönyvét,⁴⁵ hanem azt is, hogy számára Cseh Gusztáv elegáns, mégis drámai, megkapóan szép vörös-fekete-fehér rajza csak egy szép és talán emlékezetes kép, vagy az író szándékának nemes cégére, a gondolat tolmácsolója.

Az író és a grafikusművész régi jó barátok voltak. Már *Minden külön értesítés helyett* című regényét⁴⁶ így dedikálta neki: „Az én »örökifjú« Cseh Gusztáv barátomnak (mellesleg legjobb barátom-öcsémnek), akivel annyi jót és rosszat megértünk, és vidáman tudjuk, hogy még előttünk az élet... – azzal, hogy hátha végigolvassa majd e könyvemet, melyet az 55. oldalon valamikor betűrt. Baráti szeretettel Panek Zoltán. Kolozsvár, 1959. IX. 20.”

Cseh Gusztáv Panek számos könyvének rajzolt borító-arcot: melankolikus a *Mélyrepülés* című verseskötethez,⁴⁷ arcképpel kombinált montázst a *Mellékes csodákhoz*,⁴⁸ vészjóslóan sárgát a *Hiúzszermet fogok viselni* novelláihoz.⁴⁹ Megkapóan komor tollrajzot *A földig már lépésben* „tudatregényéhez”,⁵⁰ kék háttérbe helyezett tusrajzán díszes középkori (Krakkót, Nagyszebent, a Hanza-városokat idéző) házakat az *Emberbolondokhoz*, óriásbálnás „abszurdoidot” az *Elmozdult képek* novelláihoz,⁵¹ filozofikus a *Pilátus a konyhában* „konyha-show”-jához,⁵² rejtelmetes a *Boszorkánygyűrű* kispórázaihoz,⁵³ bizonytalan a *Függő játzmákhoz* (*Tárcák és tárca nélküli írások*).⁵⁴ Amikor már néhány polcnyi olyan (dedikált) könyve volt, amelyeknek ő rajzolt címlapot, író barátja visszaadta a kölcsönt, és mint Páskándi néhány évvel később, nekifogott illusztrálni a grafikusot.

Panek gyorsfényképét, alkotói habitus, jellemrajz, munkamódszer, elismerés, sőt a nemzetközi siker találoán pontos, mindkettejükre jellemző Cseh Gusztáv-bemutatását érdemes teljes egészében idézni:

„Riportot egy fedőlapkészítőről? Miért ne? Hangzik ez legalább olyan jól, mint teszem azt: Riport egy fődémkésztőről. Valahol még rokon is a két foglalkozás. Mindkettő borítólapokkal dolgozik – de hagyjuk a tréfát. A Kolozsváron élő fiatal Cseh Gusztáv grafikusművész neve eléggé ismert ugyan, de a céhbelleken kívül kevesen tudnak a műhelyében folyó munkáról. Munka – tehát helyben vagyunk. Bármely munka – különösen, ha kiváló munka – a szakmai érdekessége-

ken túlmenően értékes és általánosítható emberi tapasztalatot dajkál és sugároz. A munka az ember legnagyobb győzelme a magány fölött. Kapocs és kapcsolat, szomját oltó és szomjúságot okozó. »Lássam, embertársam, a küzdelmed, táruul ki előttem, te hogyan tudsz a munkában önmagad lenni, hogy az enyémben én is egyre inkább önmagam lehessek, azután hallgasd meg az én üzenetemet is, hátha hasznát veszed.« Ezért találkozhatnak a mindennapi emberré fegyelmeződés gondolatközpontjában egymást személyesen talán soha meg sem ismerő egyedek. Sőt, természetünknel fogva a távoli mindig hamarabb ébreszt kíváncsiságot bennünk, míg a közvetlen környezetünkben csak sokára ismerjük el és fel, hogy valaki »megnőtt a munkában«, mert rendszerint észrevétlenül nő meg. Úgy gondoljuk, úgy könyveljük el, hogy »őt ismerjük«.

Ismerem-e én Cseh Gusztávot, akit idestova tizenöt esztendeje ismerek? Ott voltam, amikor az *Utunkhoz* behoza az első munkát, amivel megbízták: egy természetből másolt falevel rajzát és két-három humoros rajtot: »képtelen szóképek« szellemes tükrét. Még főiskolás diák volt akkoriban. Mire elvégezte a képzőművészeti főiskolát, illusztrációival már valamelyes nevet is szerzett magának. Később dolgoztam vele egy szerkesztőségben [a *Dolgozó Nőnél* – CS. M.], majdnem hét évig. Néha elnéztem, milyen bámulatos türelemmel és másokra is kiható örömmel írja szabadkézből, szinte kapásból a legcsinosabb, legötletesebb címbetűket, akár valami kódexíró szerzetes, de mint akinek a hagyomány éppúgy a kisujjában van, mint a még ki sem talált modern. Sohasem válogatott a munkában: a névtelent ugyanolyan fegyellemmel vállalta, mint a nevet-szerzőt. A takarítónő réme: ő szemetel a legtöbbit, de neki hivatalból szabad, és miközben szemetel – kész munkája mindig elragadóan tiszta. (Gyöngyösi Gábor írta róla a Szatmári Hírlapban nemrég: »Míves, gondos... képein a hanyagságnak, a manír slendriánságának nyoma sincs, úgyannyira,

hogy az alkotások – iskolásan szólva – külalakja, tisztasága külön is meglep bennünket. De ezen túl mutatja azt is, hogy Cseh Gusztáv nemcsak csinálja a művészetet, de szép munkájában felfedezhetően tiszteli is.«)⁵⁵

Többször láttam otthon is íróasztala fölé hajolni. Nem zajos-munkás munka közben, később pedig, a kész alkotás előtt egyenesen zavarba ejtően szerény. Folyton időzavarban van, nem egy tollrajzában is felvette már a versenyt az idő témájával, ám hiába: mindig mindenünnen elkésik, pedig folyton rohan, mégsem lehet olyan időpontot kitzüzni, amelyről ő végül is ne késne le – az az érzésem, hogy a mindenüvé magával cipelt bőrröndnyi aktatáskája miatt, amiben az egész műhelye elfér. Csak arról nem késik le soha, amiből tanulni lehet, amire figyelmezni érdemes, mert új és izgalmas. Valahol ő már tud valamit arról, amit »korszerű időáldozatnak« nevezhetnénk: honnan lehet és honnan nem szabad elkésni. Mert közben olyan bravúros rohamunkára is képes, mint például az Augustin Buzura *De ce zboară vulturul?* [*Miért repül a sas?*] című könyvének borítója esetében. A munkával eredetileg megbízott művész talán a kilencedik borítólap-változat után feladta a további küzdelmet, a kiadó és a szerző már a haját tépte, minden »úszott« a késés miatt – ekkor következett Cseh Gusztáv: egyetlen éjszaka elkészítette – és milyen jól – a munkát. A folyton időzavarral küszködő az öreg órák szerelmes gyűjtője. És az öreg órák pontosan járnak.

Mindezt tudtam róla, de nem tűnt fel – talán mert túl közlőrl figyeltem a munka folyamatosságát –, hogy abban a bőrröndnyi aktatáskában lassan egy »mellékéletmű« gyűl fel: a hazai magyar könyvek jó részének a borítólapjai. A minap meglepődve hallottam egy társaságban: »De hiszen Cseh Gusztá már a hetvenötödik könyvön is túl van.« De hiszen hetvenöt könyv, az már egy kis könyvtár, abból már akár egyéni könyvkiállítást is lehet rendezni. Kérdem tőle, hogy is állnak a dolgok. Mire ő: »Tulajdonképpen az úgy

van, én még nem számoltam össze, de van már vagy két ölnyi könyvem.« Nem fagattam tovább, hanem leszedtük a polcról a szóban forgó műveket, kiraktunk velük egy szobányi szőnyeget, amolyan ad hoc tárlatszerűen – és maga Cseh Gusztáv lepődött meg a legjobban. Hát bizony ez nem kevés. Igaz, hogy főiskolás korában kapta az első megbízást, a könyörtelen igényességű Tóth Samutól, Kányádi első verseskötetét. A bemutatkozás nem sikerült, a könyv végül az övénél kevésbé naturalista borítóval jelent meg,⁵⁶ akkor még ott tartottunk, de Tóth Samu megsejtette Cseh Gusztávban a gazdag skálájú lehetőséget, »felvette« szeretettel kínzottjai közé, egyből a legmagasabbra állította előtte is a mércét, akár a többi fiatal grafikus előtt, újabb munkákat bízott rá: elkezdődött rendszeres foglalkoztatása. Most már viszonylag könnyű dolga van Cseh Gusztávval a könyvtervezés és illusztrálás terén ugyancsak Tóth-tanítvány Deák Ferenc grafikusnak és Bálint Lajos műszaki szerkesztőnek.

Ma már tudjuk: a könyv nemcsak művészi termék, hanem áru is, főleg »csoomagolását«, a borítót tekintve, amellyel azután, különösen úgy 1964 tájától kezdve, ismét visszakanyarodik a művészet szférájába. Egyre több az olyan könyvünk, amely ízléses, ízlésnevelő, változatos eszközökkel, serkentő gonddal elkészült borítólap-köntösben kerül az olvasók kezébe. Több mint hetvenöt mű előzékén ez a szöveg olvasható: »A borítólap CSEH GUSZTÁV munkája«. Van közöttük verses-, novellás és kritikai kötet, regény – a *Forrás*-sorozattól a *Horizont*ig, tollrajz és betűs fedél, festészeti eljárással és kollázsos módszerrel készült.

Cseh Gusztáv a tizenkét, belső illusztrációkkal is ellátott könyv esetében egyenrangú társszerzővé tudott előlépni – nemegyszer a szerzők elragadtatott elismerése is tanúskodik erről. Kiemelkedően szépen illusztrált munkái ezek és ezek kezében forognak, mint a *Fehérlófia* (magyar népmese gyűjtemény), Jókai Mór *A királykisasszony babái*,⁵⁷ Bajor Andor *Egy bátor egér viszontagságai* vagy Arany

László *A kis ködmön* című könyve.⁵⁸ Ő viszont – egyik-másik munkájára mai szemmel nézve már csóválja a fejét: hogy mik voltak. Ezzel szemben szereti a Horizont-sorozatnak készítették közül W. Somerset Maugham *Az ördög sarkantyúja* c. regényéhez készült borítólapot,⁵⁹ Páskándi Géza *Üvegek* című novelláskötetének fedőlapját.⁶⁰

De legfőképpen mégis a könyvek sugallta kötött és mégis szabad képzelet-játékot szereti, amíg a fedőlap ujjai hegyén kirajzolódik. Ami olyan, mintha váratlanul eléje tennének egy könyvet: nincs kedve megvenni? Nekem viszont az tetszik a munkáiban, hogy noha mindegyik ugyanannak a kéznek a műve, mindegyik mégis más, több az előzőnél, teltebb, a változatok lehetőségéből újabb vonalakat hódít meg – olyan minden újabb könyvborító, mintha az előzőket tökéletesen elfelejtette volna. Egyszóval: igényes, örök-ké elégedetlen művész alkotása. Halász Gyula, *A századik év küszöbén szerzője* (Picasso »udvari fényképészenek«, Brassainak az édesapja – ezt különben csak azért kell megemlíteni, mert Cseh Gusztáv azt remélte, hogy ez a borítólap Picasso kezébe is eljut) – ezt írta neki: »Igen tisztelt művész elvtárs, fogadja, kérem, hálás köszönetemet az önéletrajzom borítólapjára varázsolt eredeti, ötletes rajzáért. Könyvem váratlan sikerében bizonyára jelentős része van a szellemes beállításnak – meleg üdvözléssel tisztelő híve.«⁶¹ Egyébként valóban ő a humorban leggazdagabb hazai magyar grafikusművészünk, ha nem az egyetlen. Meseillusztrációi gyöngéd bájt és sziporkázóan szellemes humort árasztanak.

Hetvenötödik (?) borítólapja jelentős állomás könyvművészi munkásságában – egyben az első nemzetközi siker is. Történt, hogy a Horizont-sorozatban kiadásra került J. D. Salinger *Zabhegyező* című regénye – csak hogy ez nem ment olyan simán, mint azt az olvasó elképzelné. A kiadás jogának megszerzésén túlmenően a szerzőnek bizonyos kikötései voltak (ahány íróasztal, annyi szokás), éspedig: fényképet a hátlapon, sem másutt a

könyvben nem enged közölni, kiragadott szöveget úgyszintén nem, ezenfelül látni akarja a borítólapot, mely csak az ő jóváhagyásával kerülhet a könyv fedelére, arról már nem is beszélve, hogy a mű címe fölött a neve feltétlenül kisebb betűkből nyomattassék, mint a mű címe.

Cseh Gusztáv elvállalta a borítólapot, napokig robbanásig fokozódó feszültségben rohangált a városban bőröndnyi akatatóskájával, amíg végül csak nekigyürkőzött a munkának, méghozzá sikeresen – legalábbis remélte. Ami egyelőre csak arra vonatkozott, hogy elkészült vele. Két példányban készítette el, az egyiket a kiadó nyomban postázta a szerzőnek: New Yorkba – ahonnan nemsokára megjött a válasz, Salinger szerint ez az első sikerült fedőlap több nyelven számtalan kiadást megért könyvéhez. A gratulációt Bodor Pál azonnal továbbította Cseh Gusztávnak.

Kinyitok egy könyvet, amelynek borítólapját ugyancsak ő készítette, a dedikáció így hangzik: »A világ legjobb fedőlapkészítőjének – befejezhetetlen barátsággal, 1963. X. 3.«, alatta pedig – eláruljam? – az én nevem. Ha már az én szerénységemen csorba esik, az övét nem féltem: kiváló humorérzéke a továbbiakban is megmenti attól, hogy elbizsa magát. Küzdelemre termett művész, kemény munkára termett ember.¹⁶²

A hetvenes évek

■ Ez a hétköznapi mondat nemcsak Lászlóffy Aladár egyik, korántsem szürke, inkább felvillanyozó verseskötetének címe volt (1971), hanem Cseh Gusztávnak is második, termékeny, igazán nagy művekben gazdag évtizedét jelenti, amit a könyvdíjak mellett méltán növekvő hírneve kísért.

A legelső nagy meglepetést a *Fehér Virág és Fehér Virágszál* című magyardécei népmesegyűteménnyel⁶³ szerezte. „E tartalmilag legeredetibb és nyomdai kivitelben is talán a legszebb és legstílusosabb mesekiadványunk számomra illusztrációival egy teljesen új Cseh Gusztávot mutatott be – írta Szócs István. – Nemcsak azért,

mert a hagyományos meseillusztráció és a modern grafikai látásmód egyik irányban sem megalkuvó ötvözetét állította elő, hanem a népi kedély és fantáziavilág olyan szellemű s mégis teljesen egyéni megragadását érte el benne, mint a Harsányi–Paulini–Kodály-féle *Háry János*. Különösen elkápráztatott, hogy egyrészt a népmesék nyelvezetének minden játékát (a hagyományos parasztnyelvi formulák és a mai fogalomvilág és kifejezőmód ellentétei között) tükrözni tudta, másrészt hogy milyen kevés, minimális rajzbeli »adattal« is hajszálpontosan visszaadta annak a tájéknak embertani, néprajzi, néplélektani jellegzetességeit.

Ettől kezdve láttam be, hogy nem elég őt úgy elkönyvelni mint termékeny, a feladathoz mindég kiválóan alkalmazkodó, megbízható és ügyes grafikust; hanem mély intuíción, bonyolult lelki és tudatalapotokat is szájbarágás nélkül megértetni, elemezni tudó, önállóan ítélő, »felelős művész« ő.¹⁶⁴

A décei mesék különös, mégis ráismerésszerű képi megjelenítésének, még inkább a szemléleti megközelítésnek invenciózus, szellemesen egyszerű titka volt: „Egy művészi illusztráció elkészítéséhez éppannyira szükséges a dokumentálódás, a valóság megismerése, a vele való állandó kapcsolat, mint ahogy előbb említettem a tájképek elkészítésénél. Nem elegendő csak a szöveg ismerete. A szöveg alapján, képzeletből a *Fehér Virág és Fehér Virágszál* cirešoiai [magyardécei] mesegyűteményt egészen más formában oldottam volna meg. A helyszíni dokumentálódás vezetett ahhoz a falvédőszerű megoldáshoz. Kihalt a faluban a népművészet; ami minden háznál megtalálható, így a helyi hangulatot idézi: az a falvédő.¹⁶⁵

Számára a „helyszíni dokumentálódás” nemcsak néhány kellemes kirándulást jelentett, hanem hogy vállalt munkája, egy mesegyűtemény illusztrálása kedvéért, a múlt és a mesék még eleven világába való beleérzésért egy teljes hónapra kiköltözött Magyardécsére, járta a falut és környékét, elkísérte a mezőre a falusiakat, akik között lakott, esténként pedig elbeszélgetett az

öregebbekkel. Sokat dolgozott együtt a népmesegyűjtő Nagy Olgával is, aki segítette a szakirodalmi tájékozódásban, közben éveken keresztül együtt járták Széket és a Kolozsvár környéki falvakat; *A Nap húga meg a pakulár* című mesegyűjtemény illusztrációi 1973-ban láttak napvilágot.⁶⁶

A román Munka Érdemrend (1970) után *Az év legszebb könyvének* díját a Kriterion *Forrás*-sorozatának grafikai tervezésével nyerte el a Bukaresti Könyvszalon 1971. évi kiállításán. 1973-ban ugyanezt a díjat Petőfi Sándor *A helység kalapácsának* tervezéséért és illusztrálásáért kapta meg; a négy énekből álló hősköltemény-paródia „Készült Kolozsvárt a Dacia Könyvkiadónál a költő születésének 150. évfordulójára MCMLXXIII.” Fölényes rajztudása ezekből az illusztrációiból is kiderül – írta róla Ladányi Mihály. – „Petőfi *A helység kalapácsa* illusztrációin a *Borsszem Jankó*, a népmesegyűjtemény grafikáiban a népi naiv stílusát követi, szép egységet teremtve ezzel a könyv tartalma és külseje között.”⁶⁷

A színezett és fekete-fehér tusrajzok, régi könyvmotív ábrázolások hatását keltő, a hőseposz-paródia ironikusan torzított alakjait ábrázoló vonalas grafikák legjobb irodalmi gúnyrajzait idézték. A könyv tipográfiája mellett nagy gondot fordított a borító korhű betűtípusára, az énekek végén elhelyezett könyvdísz és az egyes oldalakat keretező ornamentika korabeli nyomatai után hetekig kutatott. „Ritkán ad kiadó és nyomda ennyire szabad kezét a grafikusművésznek a könyv létrehozásában. Cseh Gusztáv azonban nem élt vele vissza, hanem magát élte vissza e komikus hősköltemény korába, s önmagához hű pedantériával újratemtette Petőfi alakjait. Négy színes táblán s tizenyolc szövegközi rajzon követi végig a *Helység* estébe nyúló délutáni idilljét, kínosan ügyelve a jellemek és helyzetek pontos megfeleltetésére.

A grafikus azonban álruhában maga is jelen van a helység kalapácsa, szemérmes Erzsók és a lágyszívű kántor szerelmi háromszög-paródiájának a bonyolításában, s mindig úgy rendezzi a dolgokat, hogy a kiemelések (a rajzi megjelenítésre kíváncsozó

részletek) sohasem vagy csak olykor-olykor esnek egybe az olvasó számára, tehát [az] olvasmányélményként leghumorosabbnak ható csattanókkal. Cseh Gusztáv nem a cselekményt rajzolja el, hogy rajza még egyszer felhívja a figyelmet a helyzet vagy a megfogalmazás komikumára, hanem »mellé rajzol«, továbbpergeti a filmet, s ott állítja meg, ahol kizárólag a vonal, a grafikai nyelv eszközei révén sejlik fel a költői szöveg mérhetetlen gazdagsága.

Végül is persze minden illusztrációnak ez a hivatása: érzékelhetővé tenni a szöveg többértékűségét, szövegmozgóját, asszociatív lehetőségeit. Fölösleges tehát különösképpen megünnepelni Cseh Gusztáv kötelező szakmai felelősségtudatát, ez esetben az indokolja, hogy mégiscsak megálltunk egy pillanatra e könyv lapozgatásában (tördelése is oly szép, mintha minden oldal önálló grafikai kompozícióként készült volna), mert egyik legérettebb kézjegyű és legeredetibb látásmódú grafikusművésznünk illusztrátori tevékenységének a következetessége ezúttal arra figyelmeztet: mennyire összeforrott a romániai magyar grafika és az irodalom sorsa az elmúlt két évtized magyar nyelvű könyvkiadásában, – s hogy mennyire elhanyagoltuk könyvgrafikánk eredményeinek, a művészi köztudat és közízlés alakulására gyakorolt hatásának az elemzését...⁶⁸

1972 nyarán, miközben *A helység kalapácsán* dolgozott, Arany János-rajzfilmre kapott megbízást. „Az *Animafilm* felkérésére a Toldi-diafilm elkészítésének terve foglalkoztat, ez azonban egészen új, számomra eddig még ismeretlen feladatok megoldása elé fog állítani.”⁶⁹ Noha Arany János és László munkáihoz is készített illusztrációkat, a tervezett Toldi-film képeit idő híján nem rajzolta meg.

A kérdésre, mit ábrázolna egy a Földről szóló könyvben 1972-ben, ezzel válaszolt: „E képzeletbeli könyvkiadói megrendelés minden bizonnyal a '72-es év legkeményebb feladata lenne. Lapjait telerajzolnám olyanokkal, mint: ember, ház, virág, autó, daru, gömb, furulya, gőzgép, holdkomp, és ezeket olyan összefüggésekben ábrázolnám, hogy abból a jámbor Mars-lakó meg-

értse bolygónk hétköznapjait. Képeskönyvet örömet dedikálnám is...⁷⁰

Újabb könyvborítói, köztük John Steinbeck *Kedves csirkefogók* című regénye,⁷¹ újabb elismeréseket hoztak. Bretter György nagy hatású filozófiai esszéinek két gyűjteményét is ő tervezte meg, a *Vágyak, emberek, istenek*⁷² és a *Párbeszéd a jelenel*⁷³ címlapját; kevéssel halála előtt megrajzolta Bretter posztumuszának, *A kortudat kritikájának* címlapját.⁷⁴

Nagyméretű tusrajzai eközben már a beérett nagy művészt mutatták. *Most öt illusztráljuk* címmel Páskándi Géza így írt akkori táblakép-grafikáiról: „Cseh Gusztáv rajaiban, grafikáiban az elnéptelenedésnek kitett ember látásmódja ráz meg. És itt nem csupán a marxai értelemben vett »elidegenedésről« van szó, nem is a divatosan használt szójelentésről, hanem valami olyanról is, ami hasonlít az ember árvaságához a tárgyak, fétisek népesedő birodalmában. Bár – dicséretére legyen mondva – ez az érzés Cseh művészetében nem hangsúlyozódik – annál megrázóbb a hatás. Aki örökösen sír a maga árvaságán, azzal vagy együtt sírunk, vagy unjuk. Aki viszont – mint Cseh – szinte racionális és hideg víziben jeleníti meg ezt: arra odafigyelünk, azzal együtt borzongunk, vele tépelődünk. Így válik bennünk Cseh Gusztáv grafikáinak »hideg tere«, a tárgyak viszonylagos népessége s eluralkodása – pozitív emberi tartalommal, felszólítással, hogy az ember ne tűrje kiszolgáltatottságát. Cseh Gusztáv humanista művész a szónak legmaibb értelmében, aki magasrendű művészi eszközökkel az olcsó derűlátás ellenében küzd – az ember rangjának megővéskéért.”⁷⁵

A hetvenes évek első felének további kiemelkedő munkái Páskándi Géza *A vegytisztító becsülete* című prózai művének⁷⁶ és Fejes Endre *Rozsdatemető* és *Jó estét nyár, jó estét szerelem* című regényeinek fotómontázzsal készült címlapjai,⁷⁷ Dumitru Radu Popescu *Ők ketten, vagy akik csak az erdőt látták* című történelmi regényének,⁷⁸ Bajor Andor *Az éjjeliőr nem tud aludni* című karcolatának illusztrációi voltak⁷⁹ (Bajor *A csodálatos esemény* című könyve az évtized végén jelent meg).⁸⁰

*Az Egy kis madárka ül vala (Es saß ein klein Waldvögelein. Siebenbürgisch-sächsische Volkslieder übertragen von Sándor Kányádi. Erdélyi szász népköltészet Kányádi Sándor fordításában)*⁸¹ népdalához, mondókáihoz olyan rajzos nyomtatokat készített, amelyek a kései rajnai barokk művészetéből merítő szász hímzések, faragványok finom díszítményeire utaltak. „Kitűnően oldotta meg feladatát a könyvet illusztráló Cseh Gusztáv, amikor díszítőjegein a hazai szász iparművészet sajátos motívumvilágát idézte meg.”⁸²

Kántor Lajos: *Szárny és gyökér* című modern művészeti kalandozásaihoz nemcsak grafikai montázs-borítólapot, hanem hat emlékezetes rézmetszetet is készített a kolozsvári Farkas utcáról, Amszterdamból, Budapestről, Bécsről, Kölnről, Leningrádról, Londonról.⁸³ Ezek a lapok a *Hatvan főember* születése idején készültek. Mint az ábrázolt városok történelmi, szellemi és hangulati esszenciáit Cseh Gusztáv ex librisei között őrizte.

Nagy képek kis könyvön

■ Panek Zoltán híres regénye, *A földig már lépésben* 1977 végén látott napvilágot (Cseh Gusztáv az író repülő csészealjából alászálló alakjának gúnyrajzát ekkor készítette). A közel négyszáz oldalas tudatregényhez nem tervezett újabb borítót, hanem egyik legszebb, nagyméretű táblakép-grafikáját, a *Teret* (1967) bontotta két részre. A tollrajzon a képmező kétharmadát jobb felől kitöltő, finoman megrajzolt sűrű vonalhálózat látszik, mely a szögletesek térbeli mélységét puhán egybemossa a sík vízszintes áramlásával. „1965-ben találtam rá erre a kifejezési módra – mondta vonalháló rajztechnikájáról –, célom a bonyolult térképzetet keltő síkszerkesztés, amely a nézőtől összetett érzéki-gondolati közelítést kíván.”⁸⁴

Középen egy ugyancsak vonalhálóval ábrázolt, álló helyzetében vergődve röpdőső madár figurája látszik, amit a teste vonalat követő vonalak, mint a hullámok, vízként körülfolynak, tőle távolodva kivegyesednek.

A táblagrafika harmadik, a kép terét jobb felől kitöltő, függőleges síkjában, szemmagasságban, törékeny üvegbura alatt mives régi óra szerkezete látszik mutatókkal, fogaskerekekkel, apró súlyokkal, lágy lengőrugókkal, ráaggatott díszes kulcsokkal. Örök vagy elmúló idő, szabadság és rabság élet-halál kérdéseinek ábrázolása hétköznapian otthonos tárgyi metaforákkal.

Az óra az üvegburával Panek könyvének fekete-faközöld-fehér tónusú hátlapjára került, hasonlóan szögletes, komor keretbe, a címlapkép mintegy középre súlyozott térbeli mélyére vagy egy bezárt szoba szemközti falára, úgy, mint a vonalak által rabul ejtett madár az első oldalra. Eredeti tollrajzát a művész barátjának ajándékozta, aki később verset is írt róla.⁸⁵

Madár-sikoly

(Cseh Gusztáv tollrajza alá)

*Micsoda kalicka:
térítő terek,
tér-idő rácsa,
(repül a madár),
hullámzó síkok,
sikolyok hulláma,
megkövült pillanat,
(repül a madár),
nem üt az óra,
kiált a madár:
szabadulni készül,
(szárnyal a gondolat),
falon függ, falat vág,
örvénylő vonalak
hálójában ráng,
(repül a madár),
rács már maga is:
fogoly cipel börtönt,
sikolt a kintől,
(repül a madár),
elszállna, nem tud:
küzdés a szabadság –
halálig érte
repül a madár.*

A földig már... dedikációja: „Katinak és Gusztáinak – olyan régi barátaimnak, hogy már majdnem elfelejtették: ki e könyv

szerzője⁸⁶ – ajánlom e művet – csak szerepettel: Panek Zoltán. 1978. I. 6.”

Panek elbeszélése, *Az óriásbálna* (1967) jóval később *Elmozdult képek* című gyűjteményében is megjelent (1978).⁸⁷ Ihletésére Cseh Gusztáv még megszületésekor nagyméretű tollrajzot készített, utóbb ez a grafika került Panek új válogatásának borítójára.

A novella még hosszú ideig várta megjelenését, közben a keretezett táblagrafika az író gyűjteményének egyik ékessége lett. Barátjának Panek a kép megszületésekor írta ezt a levelet.⁸⁸

Kedves aranytízujjú barátom,

megkaptam reklám-leveled, valamint az Utunkban kiváló (bele- és velem érző) rajzodat. Gratulációd – a novellához – meghatott; úgy látszik, csak te értesz engem igazán. Mások ugyanis húzták az orrukattól az írástól, miközben én kénytelen vagyok véleményedet osztani.

Siess ezzel a rajzzal; nemsokára, ott-hon, megbeszéljük a legalább huszonöt, már biztos témámat, dolgozhatsz előre, hogy legyen egy kis nyugalmunk. Repródat még nem kaptam meg. Ígérem, hogy szebbet és jobbat írok majd hozzájuk, mint az eddig olvashatók ebben a furcsa lapban.

Nemsokára ölel is,

óriásbálnai szeretettel:

Panek Zoltán

Szatmár, 1970. XI. 2.

Az óriásbálna abszurd fantáziával rajzolt architektúrája a novella szerkezetét, hétköznapi külső cselekményét és drámai belső monológját követi, s noha szokatlan, mégis egyszerű látvány. Furcsa, fából összeácsolt állványzat tetején, platón kiterítve hever a jónási nagy hal, miközben uszonyos teste oldalából, mint egy oldalzsebből, a Cseh Gusztáv régi szövegekőzi sajtórajzairól ismert, mutatóujjával irányt jelző bal kéz mered ki, a néző figyelmét legelőször ez vonja magára.

Alul, a magasra emelt padozat cölöp-erdejében arctalan bolyongó, enyhén elő-

rehajló, körvonalalaiban is egybemosódó sokaság, akik közül csak egyvalakinek (a novella elbeszélő hősének) van mégis profilból némileg látható arca. A figura tekintete a „bálna ujjának” irányába mered, vonalhálós belseje a sokaságéval azonos. A kép vázát a lábazat fölmagaslító, statikus oszlopoi adják, a közöttük áramló tömeg lefojtott dinamikája bizonytalan fenyegetést sugall.

Cseh Gusztávnak sem sajtóillusztrátori, sem könyvgrafikus tevékenysége nem a művészpálya emelkedő ívének egyik korai vagy épp közbenső, meghaladott és lezárt szakasza, amit fejlődésének, újabb törekvéseinek felfedezésekben gazdag másik korszaka követett.

Ahogy az irodalom, úgy a gondolat képi tolmácsolásának önmagát kutató kísérletei is végigkísérték egész életét, miközben a meserajz, a táblagrafika, toll-

rajz, pasztell, rézmetszet és kollázs, az ex libris művészi tapasztalatai állandóan ösztönözték, áthatották egymást.

Ebben az időben ő maga úgy látta: „Sokat köszönhetek könyvgrafikai munkásságomnak. Évekkel ezelőtt, amikor először vállaltam el ilyen feladatot, amolyan másodrendű művészetként könyveltem el a táblakép-grafika mellett. Aztán rádöbbentem, hogy a könyvgrafika segített művészi utam megtalálásában. Itt kezdtem el használni a kollázst.”⁸⁹

Második egyéni kiállítása idején, a művészi személyiség önfelfedező útjára, addigi pályaszakaszára visszatekintve művészettörténész tanára ezt írta róla: „Ha Cseh Gusztáv egyénisége, különös humora fel-felcsillant későbbi illusztrációiban, könyvborítóin – állványgrafikáján annál kevesebb tükröződött még belőle.”⁹⁰

Csapody Miklós

■ JEGYZETEK

1. Kántor Lajos: Cseh Gusztáv időgépe. Művészet 1984. 5.
2. Egy bátor egér viszontagságai. Paródia. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1960.
3. Muzsnay Árpád: Cseh Gusztáv műtermében. Előre 1972. augusztus 6.
4. Ágopcsa Marianna: Látogatás Cseh Gusztáv műtermében. Utunk 1971. augusztus 6.
5. Tóth Samu (1918–1967) posztumusz művét sajtó alá rendezte és előszóval ellátta Benkő Samu. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1969.
6. Kántor Lajos: Hazatérő képek Barcsaytól Vinczeffiyig. Komp-Press Kiadó – Korunk, Kvár, 2009. 73.
7. Tóth Piroksa – Pap Géza: Tudom-e? Kérdések és feleletek a természettudományok és a technika köréből. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Buk., 1960; Fülöp Géza – Szabó Lajos: Az ezerarcú műanyag. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1960.
8. Tamás Mária: Reggeltől – estig. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1961; Majtényi Erik: Betűvér. Versek (Uo. 1962.) stb.
9. Banner Zoltán: Az építész lakót keres. Utunk 1984. június 5.
10. Paródiák, szatírák, humoreszkek. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1962.
11. Publicisztikai írások. Uo. 1963.
12. Novellák, karcolatok. Uo. 1963.
13. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980.
14. Muzsnay Árpád: Cseh Gusztáv műtermében. Előre 1972. augusztus 6.
15. Számunk képzőművésze: Cseh Gusztáv. Megyei Tükör 1972. április 16.
16. Elbeszélések. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1968.
17. Fordította Gyepes Judit. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1968.
18. Fordította Szinnai Tivadar. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977.
19. Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1978.
20. Fordította Devecseriné Guthi Erzsébet. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1968.
21. Szilágyi Júlia: Grafikusok dicsérete. Előre 1969. január 5.
22. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1963.
23. Soós Péter [Szócs István]: A könyv művészete. Utunk 1963. december 27.
24. A történelem és az irodalom hatáiról. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1965.
25. Regény és valóság. Uo. 1969.
26. Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, Buk., 1966.
27. Az előszót írta Balogh Edgár. Uo. 1968.
28. Uo. 1965.
29. Uo. 1967.
30. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1967.
31. Feljegyzések a francia internáltságából. Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, Buk., 1967.
32. Uo. 1967.
33. Fordította Vásárhelyi Miklós. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1968.
34. Fordította Vajda Gábor, Vajda Miklós. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1971.

35. Fordította Máthé Elek. Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, Buk., 1969.
36. Fordította Papp Árpád, Szabó Kálmán. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1971.
37. Fordította Vas István. Az utószót írta Deák Tamás. Uo. 1974.
38. Fordította Bartos Tibor. Az utószót írta Szász János. Uo. 1973.
39. Fordította Justus Pál. Uo. 1967.
40. Fordította Szinnai Tivadar. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972.
41. Ferencz Zsuzsanna: „A sorok mögöttit éreztetni”. A Hét 1978. április 19.
42. Kántor Lajos: Hazatérő képek Barcsaytól Vinczeffyig. 73.
43. Borghida István: Cseh Gusztáv grafikája. Korunk 1968. 5.
44. Banner Zoltán: Életvonalak (4 kérdés 4 grafikushoz). In: Utunk évkönyv 72. Kvár, 1971. 77.
45. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1963.
46. A borítót és az illusztrációkat Feszt László rajzolta. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Buk., 1959.
47. (1967 február – 1969 április). Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1970.
48. Novellák. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974.
49. Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1971.
50. (Egy szöveg története, több kísérletben). Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977.
51. (1957–1977). Válogatta és az előszót írta Lászlóffy Aladár. Uo. 1978.
52. Dacia Könyvkiadó, Kvár-Napoca, 1980.
53. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982.
54. Dacia Könyvkiadó, Kvár-Napoca, 1983.
55. „Képein nyoma sincs a hanyagságnak, úgyannyira, hogy az alkotások – iskolásan szólva – külalakja, tisztasága külön is meglep.” Gyöngyösi Gábor: Cseh Gusztáv kiállítása. Szatmári Hírlap 1968. október 21.
56. Virágzik a cseresznyefa. Versek. Irodalmi és Művészeti Kiadó, Buk., 1955.
57. Mesék és regék. Ifjúsági Kiadó, Buk., 1967.
58. Uo. 1964.
59. Fordította Devecseriné Guthi Erzsébet. Uo. 1968.
60. Elbeszélések. Uo. 1968.
61. Emlékek. Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, Buk., 1967.
62. „ – Ríport – Írta: Gusztiról és -nak Panek Zoltán. 1968. XI. 9-én, Kolozsváron.” „A borítólapp CSEH GUSZTÁV munkája”. Előre 1968. december 15.
63. Mesélte Balla János. Gyűjtötte Balla Tamás. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Faragó József. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1970.
64. Cseh Gusztáv rézkarcai – és arany metszései. Előre 1978. április 19.
65. Muzsnay Árpád: Cseh Gusztáv műtermében. Előre 1972. augusztus 6.
66. Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1973.
67. Cseh Gusztáv. A Szép Szó Galériája. Népszava 1973. február 24.
68. Banner Zoltán: Petőfi Sándor: A helység kalapácsa. Utunk 1973. március 16.
69. Muzsnay Árpád: Cseh Gusztáv műtermében. Előre 1972. augusztus 6.
70. Banner Zoltán: Életvonalak (4 kérdés 4 grafikushoz). 80.
71. Fordította Gál Zsuzsa. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973.
72. Tanulmányok, esszék. Uo. 1970.
73. Esszék, tanulmányok. Uo. 1973.
74. Az utószót Molnár Gusztáv írta. Uo. 1984.
75. Igaz Szó 1972. 11.
76. Novellák, párbeszéddek. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973.
77. Rozsdatemető. Két regény. Az utószót írta Zirkuli Péter. Uo. 1974.
78. Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1974.
79. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976.
80. Elbeszélések. Uo. 1980.
81. Uo. 1977.
82. Művelődés 1977. 3.
83. Utazás A-tól Z-ig. Dacia Könyvkiadó, Kvár-Napoca, 1979.
84. Ágopcsa Marianna: Látogatás Cseh Gusztáv műtermében. Utunk 1971. augusztus 6.
85. Kolozsvár, 1972. VI. 9. Gépirat a szerző saját kezű ajánlásával. Cseh Gusztáv hagyatékában.
86. Panek arra utal, hogy Hétfőn és kedden nagyon szerettem című, Paulovics László illusztrálta novelláskönyvének (Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1968.), benne a könyvcímmé emelt elbeszélésnek a címe Cseh Gusztávnétól való. A könyv ajánlása: „Cseh Katalinnak és Cseh Gusztávnak szünni nem akaró barátságunk nevében és reményében, hogy még sokáig örülhessünk egymásnak – szeretettel Panek Zoltán. Kolozsvár, 1968. VI. 29.”
87. Válogatott novellák (1957–1977). Válogatta és az előszót írta Lászlóffy Aladár. Kriterion Könyvkiadó, Buk.
88. Gépirat a szerző saját kezű aláírásával. Cseh Gusztáv hagyatékában.
89. Lázár László: Cseh Gusztáv grafikusnál. Műhely. Ifjúságunk 1969. szeptember 25.
90. Borghida István: Cseh Gusztáv grafikája. Korunk 1968. 5.